

ՅՈՎԱԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Անդրանիկը Սիւնեաց Երկրում

Դ.

ԿՈՒՒՆԵՐԸ ՍԻՍԻԱՆՈՒՄ

Սեպտեմբերի սկզբներին Անդրանիկը ստիպւած եղաւ վերականգնելու իր զօրամասը, բայց կար աւելի կարեւոր մտաւորն ջութիւն: Սիսիանի եւ Նախիջեւանի միջեւ ընկած է Գիւմրի – ԳԺԱԾՈՐ շրջանը, ուր կային հայկական զիւղերի կողքին եւ թուրքական զիւղեր: Այդ շրջանը Սիսիանի ռազմական բանալին է: Եթէ Նախիջեւանից արշաւող տաճկական ոյժը գրաւէր Գիւմրին ու ԳԺԱԾՈՐը, Սիսիանի դիմադրութիւնը կը դառնար հարցական: Տաճիկներն արդէն գրաւել էին այդ շրջանի հայաբնակ զիւղերը մինչեւ Բաղամուռ. մնացել էին միայն լեռնային զիւղերը՝ Գիւմրի, ԳԺԱԾՈՐ, Նորս եւ Նորս-Մազրա, որոնք առաջարկութիւն էին ստացել զինաթափ լինելու եւ ենթարկւելու տաճկական իշխանութեանը: Գիւմրի – ԳԺԱԾՈՐը երեսուն վերստով է բաժանւած Սիսիանից: Այդ զիւղերը ամուր պահելու համար, պէտք էր այնտեղ ունենալ որոշ ռազմական ոյժ: Բայց նախ քան հարւածող Զօրամասից մէկ վաշտ այնտեղ ուղարկելը, պէտք էր կարգաւորել պարենաւորման խնդիրը, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր համարուում հրաւիրել Սիսիանի զիւղական կոմիտարների համագումար:

Այդ օրերին Անդրանիկի մօտ են գալիս Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի անդամներ՝ Արշակ Շիրինեանը, Գեղէոն Տէր-Մինասեանը, եւ լիազօր Յ. Ստեփանեանը՝ տողերիս գրողը: Սեպտեմբեր 5-ին Սիսիանի հայ եւ մայրական զիւղերի կոմիտարները հաւաքւել էին Անգեղակոթ. ժողովը տեղի ունեցաւ եկեղեցում: Անդրանիկը յայտնեց իր ցանկութիւնը եւ ուղեց իմանալ ժողովրդի կամքը. արդեօք ժողովուրդը փափաքո՞ւմ է, որ ինքը մնայ Սիսիանում. ժողովուրդը տրամադէ՞ր է կռւելու տաճիկների դէմ եւ զինաթափ չի՞ լինի երբեք: Այդ երկու հարցերին դրական պատասխան տալուց յետոյ, ժո-

ղովուրդը պէտք է որոշի, թէ արդեօք յա՞նձն առնում է զօրամասի պարենաւորումը եւ ի՞նչ կերպ :

Ժողովին եկած կոմիսարները թէեւ ժողովրդի կամքն էին արտայայտում, քանի որ իրենք նոյն ժողովրդի ընտրած ներկայացուցիչներն էին, բայց որովհետեւ խնդիրը ծանրակշիռ էր, յարմար դատեցին հրաւիրել աւելի լայն ներկայացուցչական համագումար Սիսիանի հայ եւ մալական գիւղացիութեան կողմից, ուր եւ վերջնականապէս պիտի որոշէին առաջարկւած կէտերը : Այդ համագումարն էլ տեղի ունեցաւ եւ բոլոր կէտերին դրական պատասխան տրեց :

Երկրորդ ժողովը գումարեց Սեպտ. 12-ին : Ներկայ էին Սիսիանի հայ եւ մալական գիւղերի կոմիսարները եւ ժողովրդական յատուկ ներկայացուցիչները : Օրակարգն էր՝ ա) Անդրանիկի եւ իր զօրամասի Սիսիանում մնալը կամ չը մնալը, բ) Եթէ հարցը դրական վճիռ ստանայ, նրա պահանջները բաւարարելը, գ) Տեղական ինքնապաշտպանութեան հարց, դ) Թնդանութների եւ ռազմամթերքի փոխադրութեան հարց : Այս ժողովը տեղի ունեցաւ Անգեղակոթի պատմական եկեղեցում, ուր մի ժամանակ Իսրայէլ Օրին էր գաղտնի ժողովներ կազմակերպում հայ մելիքների մասնակցութեամբ ... Անդրանիկը արտասանեց բացման ճառը եւ գեղեցիկ կերպով բացատրեց ժողովի կարեւորութիւնն ու պատմական նշանակութիւնը : Նա շեշտեց, որ եթէ ժողովուրդը չի ցանկանում իր ներկայութիւնը Սիսիանում՝ թող չմտահոգւի թէ Անդրանիկը ուր կերթայ եւ ինչ կանի : Ինքը գիտէ, թէ ուր կերթայ եւ ինչ կանի : Անդրանիկը թողեց ժողովը եւ հեռացաւ, որպէս զի ներկայացուցիչները ազատ արտայայտւեն : Մտքերի թեր եւ դէմ փոխանակութիւններից յետոյ՝ ժողովն որոշեց խնդրել Անդրանիկին, որ իր Զօրամասով մնայ Սիսիանում, իսկ զօրքի պարենաւորման համար վճռեց Սիսիանի 22 գիւղերից հաւաքել ըստ բաշխման ցուցակի առաջին նւազ 4000 փութ ցորեն եւ 2000 փութ գարի, իսկ տեղական ինքնապաշտպանութեան համար 20-25 տարեկաններին ղէնքի տակ առնել, կատարել զօրահաւաք, նրմանապէս ռազմամթերքի փոխադրութեան համար տրամադրել հարկաւոր քանակութեամբ ձիեր : Այդ ժողովի նախօրեակին, ղինւորական դատաւարութիւնից յետոյ, Զինւորական Խորհուրդի որոշումով, Անդրանիկի հրամանով գնդակահարւեցին ղինւորներ կիւրինցի Ս. Հ. եւ շապին-գարահիսարցի Բ. Պ., որոնք Մուխութուրեան գիւղի մէջ խեղդամահ էին արել շապին-գարահիսարցի Մկրտիչ Բաշբօյիւքեանին՝ նրա ոսկիները յափշտակելու նպատակով : Այդ դէպքը ցնցող սպաւորութիւն թողեց տեղացիներին եւ զօրամասի վրա . . . Սեպ-

տեմբեր 14-ին մեզ կրկին չափազանցւած լուրեր հասան. իբր թէ Բաղուի ուժերը հասել են Գանձակ, ուր տեղի է ունենում սաստիկ կռուիւ, իսկ միւս կողմից ուսաները հասել են Դուշեա, Թիֆլիզից ոչ շատ հեռու:

Սեպտ. 15-ին Սասունի գնդի հեծելազօրն եւս մեկնում է Դարալազեազ. խմբապետ Մուշեղը եւ հանգուցեալ քաջ Մանուկը հրաժեշտ են տալիս մեզ, մասնաւորապէս Անդրանիկին, ապա մեկնում են Բաղարչայ, այնտեղից էլ Դարալազեազ: Սեպտ. 16-ին Գորիսից նամակ ենք ստանում, ըստ որի իբր թէ Բաղուի ուժերը Եւլախն են ուժգնաւորում եւ Ասկեարանից թնդանօթի ձայներ են լսում. միաժամանակ յայտնում են, թէ Գորիսից Շուշի տանող ճանապարհին մի ձորում կռիւ կայ:

Սեպտ. 17-ին, երեկոյեան լուրեր ստացանք Գորիսից, որ Զորուղի ձորում կռիւ կայ, իսկ հայկական մեծ զիւղը, Ղարաղլաղն ալրում է: Միւս կողմից, Գիւմրի-Գթաձորի ճակատից եւս անընդամտ լուրեր հասան. տաճիկները կրկին պահանջ են ներկայացրել հայերին, որ զինաթափ լինեն եւ պայմանաժամ են տւել: Տաճիկները ներս են մտնում Դարալազեազի խորքերը. արդէն մի քանի հայկական զիւղեր են թարկւել են նրանց: Լուրեր են պատում, թէ շուտով 20,000-նոց տաճիկական մի բանակ պիտի պաշարէ Սիսիանը, եւ իբր թէ առաջխաղացումը տեղի պէտք է ունենայ Արաւիւս (Սիսիան), Գիւմրի եւ Զուլ-Մարտիրոս զիւղերի ուղղութեամբ:

Սեպտ. 18-ին լուր տւին Անդրանիկին, թէ Գիւմրի-Գթաձորի կոմիտարը տրամադիր է ենթարկւելու տաճիկներին, ուստի եւ անմիջապէս բերել տւաւ նրան եւ Անդեղակոթում զինաթափ արաւ: Դա մի յաղթանդամ, պարթեւ հաակով երիտասարդ էր: Երբ մառազէր ատրճանակը առին վրայից, այդ հսկան սարսափելի խղճուկ տալաւ. բոլորին թողեց եւ աղաչանք-պաղատանք արաւ, որ մինչեւ Նախիջևան էլ կը գնայ կուսելու: միայն թէ վերադարձնեն իրեն իր գէնքերը: Այս գէպը բարերար ազդեցութիւն թողեց տատանող զիւղի վրա: Գթաձորի Գիւմրիի եւ Անդեղակոթի մեծամեծների խնդրանք եւ երաշխաւորութեամբ Անդրանիկը շնորհեց այդ կոմիտարին նրա գէնքերն ու պաշտօնը՝ խստիւ հրամայելով, որ այլեւս տատանելու խնդիր չլինի: Եւ իսկապէս այդ կոմիտարը այնուհետեւ իրեն շատ լաւ պահեց: Սեպտ. 22-ին, նկատի ունենալով տաճիկների գէպի Սիսիան արշաւելու յամառ լուրերը, Անդրանիկը բաժանեց զինուորներին Սիսիանում գտնող մեր զինուորական պահեստների մնացորդները:

Արաւիւս-Շիւլարի ուղղութեամբ տեղի ունենալիք արշաւանքը ամենից վտանգաւորն էր. եթէ տաճիկներն այդ գծով արշաւէին, ձորով ուղղակի դուրս կը գային Աղուտի-Վաղուտի թրքական զիւղերը, որոնց փախած ընակիչները, նախօրօք իմանալով այդ ծրագիրը, գիշերով կիջնէին եայլաղներից եւ կըռնէին իրենց քաջ յայտնի ամուր գիրքերը, որով Սիսիանը կը բաժանէին երկու մասի, եւ Գորիսի հետ հաղորդակցութիւնը կը խզէր: Ռազմական այդ ծրագիրը իրագործելու համար՝ Սիսիանի ծայրամասում գտնուող Օրթագիւղ, Զօմարտլու եւ Արաւիւս թրքաւան գիւղերն իբրեւ խարխիս պիտի դործածէին: Նախիջևանի կողմից եկած տաճկական զօրամասը այդ գիւղերի մէջ հանգստանալով, կազդուրւելով ու կենտրոնանալով՝ շուտով կարող կը լինէր իրագործել իր ծրագիրը եւ յանկարծակիի բերել հայերին:

Այդ առթիւ Անդրանիկը դարձեալ խորհրդակցութեան հրաւիրեց Սիսիանի կոմիտարներին ու վաշտապետներին եւ պարզեց նրանց յիշեալ գիւղերը տեղահան անելու ռազմական անհրաժեշտութիւնը: Ժողովը տեղի ունեցաւ Բոնակոթ գիւղում: Անդրանիկը բաց արաւ ժողովը, ապա քաջեց հարեւան սենեակը, որտեղից անշուշտ լսեց ժողովում թեր եւ դէմ խօսողների կարծիքը եւ մէկ էլ յանկարծ ներս մտաւ եւ արտասանեց իրեն յատուկ կրակոտ ճառերից մէկը. շեշտեց որ ժողովականները պէտք է կտրուկ կերպով որոշեն, թէ ի՞նչ են ուղղում՝ «կիսալուսին, քէ՞ խաչ»: Արշաւանքի դէմ արտայայտուող Յակոբ Տէրունին եւ Գէորգ Գրիգորեանն անգամ հարկադրւած եղան համակերպելու, բայց աւելի շուտ վախից դրդւած եւ ոչ թէ ներքին համոզումից: Անդրանիկը ժողովից յետոյ շատ էր ջղայնացած եւ շարունակ «վարժապետներին» էր հօլովում իրեն յատուկ ածականներով:

Նախնական պատրաստութիւններից յետոյ տեղի ունեցաւ արշաւանքը: Սեպտ. 23-ի արշաւոյան է: Մերոնք արդէն գրաւել են ռազմական բոլոր կարեւոր գիրքերը: Թուրքական գիւղերը յամառ կերպով դիմադրում են, սակայն վերջը քաշւում են դէպի Նախիջևանի սարերը. այդ գիւղերը կրակեցին, այրեցին ու ամայացան, հետեւապէս խարխիս դառնալու հնարաւորութիւնից զրկեցին: Անդրանիկը երբ տեսաւ ընկած թուրքերի դիակները եւ նրանցից հոսող արիւնը, արտասուեց եւ ձեռները ջղաճգօրէն բարձրացրեց դէպի երկինք ու գոչեց՝ «Դու՛, եթէ կաս, Ասուա՛ծ, եւ իմ Հայաստան երկրի ողջա-կիգւիլը տաքար, ա՛ս ալ տաք» . . .

Այդ կոիւնքերում մի քանի անգամ Անդրանիկի կեանքը մագլցեց էր

կախած, նրա կրծքի շքանշանները, գորշագոյն մեծ գդակը եւ զօրավարական ոսկեայ ուսադիրներն ու փայլուն համազգեստը մատնում էին նրան, եւ թշնամին, որ դիմադրում էր յուսահատօրէն, իր մահից առաջ ցանկանում էր վրէժխնդիր լինել դասաբ (մսագործ) փաշայից։ Այդպէս էին կոչում նրան թուրքերը, եւ պէտք է ասել անիրաւ տեղը, քանի որ Անդրանիկը բարի եւ առաքինի յատկութիւններով էր օժտւած. նա իր ձեռքով արին թափել չգիտէր։ Իսկ եթէ դարձաւ Փիղայի, հայրուկ եւ վրէժխնդիր կուռղ, այդ էլ կեանքի անարդար պայմանների հարկադրանքով տեղի ունեցաւ, այլապէս Սասնոյ Արծիւը կարող էր մինչեւ իր կեանքի վերջն էլ մնալ իբր մի համեստ չապին-դարահիսարցի ատաղձագործ . . .

Յայտնի է, որ կռիւներում հրամանատարները աշխատում են հազնել գորշ գոյնի համազգեստ եւ մէկդի են նետում աւելորդ շքանշանները՝ թողնելով նրանցով պճնւելու սովորոյթը խաղաղ օրերին։ Անդրանիկը, սակայն, այդպիսի զգուշութիւններից զուրկ էր։ Այդ հողի վրա տեղի ունեցաւ մի դէպք, որ այնուհետեւ երբեք չը մոռացանք։ Կուռ ընթացքում, Սեպտ. 23-ին, դէղի մէջ թաղւած մի հուժկու թուրք տղամարդ անվերջ կրակում էր Անդրանիկի ուղղութեամբ. մի գնդակ եկաւ վզգալով անցաւ նրա կողքով։ Եւ նկատեցի, որ նշան բռնողը յատկապէս Անդրանիկին էր ուզում խփել, անմիջապէս ուժով հրեցի նրան եւ գլուխը չոր առուի մէջ ու ինքս էլ պառկեցի մօտը եւ, դիրք բռնելով, սկսեցի անընդհատ կրակել դէպի դէղի ուղղութեամբ։ Դէղի չորացած խոտը սկսեց ծխել, ապա այրւել, իսկ հուժկու թուրքը վիրաւոր՝ չարունակում էր դիմադրել։ Ծուռով վրա հասան զօրամասի զինւորները, չըջապատեցին դէղը եւ միջից հանեցին յաղթանդամ թուրքին, որի ձեռները ջարդւել էին գնդակներից։ Այդ հերոս տղամարդը խոստովանեց, որ ցանկանում էր ըստ ասել փայլուն համազգեստով փաշային . . .

Սեպտ. 24-ին գիշերեցինք թագադիրում։ Հետեւեալ օրն անցանք Ուզ, ապա Ղարաքիլիսա։ Դրութիւնը թէպէտ նախանձելի չէր արտաքին ճակատներում, բայց գոնէ Սիսիանի ճակատից անմիջական վտանգ չկար։ Նախիջեւանի Աստապատ գիւղացի Յ. Մ. -ին յաջողւել էր գիշերով գնալ մինչեւ իրենց գիւղը եւ վերադառնալ։ Նրա ասելով Նախիջեւանի ամբողջ չըջանում հայ չէին թողել. տղամարդկանց եւ կանանց կոտորել էին, իսկ գեղեցիկ աղջիկներին տարել. չէին խնայել եւ երեխաներին։ Գիւղերի մէջ շատ տներ դեռ լեցուն էին հայերի դիակներով, ինչպէս եւ հարեմները հայ գեղուհիներով . . .

Գորիսի չըջանում դրութիւնը սպառնական էր Ղարաղլլաղն այ-

ընկելուց յետոյ: Թուրքերն աւելի համարձակ էին դարձել եւ սկսել էին յարձակել Զանգեզուրի վրա երեք ուղղութեամբ՝ Կոռնիձորի, Խոզնավարի եւ Խանածախի:

Ե.

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

Ղարաղլաղի աւերումից յետոյ, թուրքերն այնքան սրտասնդեցին, որ իջան եայլաղներէց իրենց լքած գիւղերը եւ կրկին փակեցին խճուղին, այնպէս որ երթեւեկութիւնը կրկին Դարարասի լեռնային դժւարին ճամբովն էր կատարուում: Սեպտ. 27-ին այդ ճամբով երրորդ պատգամաւորութիւնն եկաւ Գորիսից, Զանգեզուրի Աղզային Խորհրդի կողմից՝ խնդրելով շուտափոյթ օգնութիւն: Եկողները առաջարկեցին Անդրանիկին երկրորդ անգամ հիմնաւորապէս մաքրել Աղուտի եւ Վաղուտին, այլ եւ բանալ խճուղին: Աստուած չանի, առաջին պատգամաւորները, եթէ Բուն Զանգեզուրի հայ ժողովուրդը մէկ օր հարկադրւած լինի նահանջելու դէպի Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները, Սիսիանի վրայով Դարալաղեալ, եւ Աղուտին փակ պահէ նրա միակ կարճ խճուղին, այն ժամանակ նահանջողները մէկ-մէկու կոխկուտել կարող են ձորերի ճամբին, իսկ շատ շատերը կը գլորեն ձորերն ու անդունդները: Պատգամաւորները նրմանապէս յայտնեցին, որ աշխոյժ յարձակումները Գորիսի չրջանի հայկական գիւղերի ուղղութեամբ բացատրուում է տաճկական ուժերի ժամանումով Կարեաղին: Սիսիանն անպաշտպան չթողնելու համար, Անդրանիկը կարգադրեց Սասունցիներին եւ Եսայոնին, որ դան Սիսիան եւ մնան մի առժամանակ այնտեղ. կարգադրեց նաեւ, որ Սիսիանից 100 գինուր զնայ Գիւմրիւ-Գոթաձորին օգնութեան: Բուն Սիսիանի ինքնապաշտպանութեան համար որոշեց զէնքի տակ առնել 25-31 տարեկան երիտասարդներին: Այդ նոր վաշտերը գրաւեցին անմիջապէս Բաղարչայ-Գիւմրիւ-Գոթաձոր - Բունունիս - Թալաղիւղ - Ախլաթեան - Ալիլու սաղմաղծերը: Զօրահաւաքը տեղի ունեցաւ տենդային արագութեամբ, բոլոր գիւղերում, երեք օրւայ ընթացքում: Սիսիանի տեղական նորաստեղծ գումարտակի հրամանատար կարգեց փոխ-գլխապետ Հայկ Գրիգորեանը, որ Նախիջեւանցի մի բարեխիղճ եւ քաջ սպայ էր:

Սեպտ. 28-ին հարւածող Զօրամասը՝ Անդրանիկի ղեկավարութեամբ՝ Սիսիանից Ուչ-Թափալարով շարժեց դէպի Գորիս: Աղուտին եւ Վաղուտին դարձեալ ղեմադրեցին նրան: Շուշու գնդի

դաշտային թնդանօթները որոտացին, հարւածելով թուրքերին, որոնք շուտով թողին իրենց տները եւ քաշւեցին ձորն ի վայր, Ուրուտի (Որոտնայ) վանքը եւ համանուն գիւղը: Զօրամասը գիշերեց բաց դաշտում. Գորիսից եկան սուրհանդակներ, որոնք նամակ բերին Անդրանիկին, որով յայտնուեալ էր, թէ թուրքերն արդէն դրաւել են հայկական խողնավար գիւղը, եւ ինդրուեալ էր շտապել օգնութեան:

Զօրամասը Սեպտ. 29-ին Գորիսի մօտերքումն էր, Շաքար-Ջուր կոչւած վայրում, երբ հասան նոր սուրհանդակներ եւ աւետեցին, թէ թուրքերը 15 վերստ նահանջել են: Զիաւորներն արագացրին ընթացքը: Երեկոյեան զօրամասը Գորիս մտաւ ուրախ հրացանաձգութեամբ. տեղացիք մեծ հանգէսով դիմաւորեցին մարտիկներին:

Սեպտ. 30-ից մինչեւ հոկտ. 10-ը մենք ապրեցինք անորոշ եւ տարտամ վիճակ. մեր գլխաւոր, եթէ չասեմ միակ անելիքն էր՝ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը: Որքա՞նք գէնք եւ ռազմամթերք կայ, որքա՞նք է անհատական: Քաղաքում գտնուած բոլոր ռազմամթերքի պահեստները հարկաւոր էր միացնել եւ ենթարկել կենտրոնական մէկ իշխանութեան, տեղական երիտասարդներին զօրակոչի ենթարկել, կազմել կանոնաւոր վաշտեր, որոշել գիրքերը եւ կարգաւորել զինւորների եւ ձիերի ուտեստը:

Զմեռը մօտենում էր. Երեւանից դէպի Դարալագեազ ու Ղարաբաղ տանող ճամբաները շուտով ծածկւելու էին ձիւնով: Այդ օրերին Երեւանից հասնում են Գորիս երեք սպաներ, եւ երկու ծանօթ հասարակական գործիչներ՝ փոխ - գլխապետ Ստեփան Սարգսեան, փոխ - գլխապետ Մելիք-Հոսէյնով, սպայ Ռուբէն Նարինեան. հասարակական գործիչներից յիշում եմ միայն Կոստիա Աթայեանին: Դրանց բերած թերթերից տեղեկացանք, որ Սեպտ. 14-ին տաճիկները գրաւել են Բագոււն եւ Միանան ու Թաւրիզն էլ գտնւում են տաճիկների ձեռքում: Այդ լուրերի ազդեցութիւնը շատ ուժեղ էր. լաւ է, որ առաջ չէին ստացւել, եթէ ոչ կարող էին վատ ազդել թէ Անդրանիկի եւ թէ մանաւանդ ժողովրդի վրա եւ գուցէ այն ժամանակ տեղի չօճենային Հրթիռակի, Զօմարտուի եւ Արաւիւսի, ինչպէս եւ Աղուտու եւ Վաղուտու վերջին արշաւանքները, որոնք այնքան բարերար եղան Սիսիանի եւ Զանգեզուրի համար՝ թէ քաղաքական - ռազմական եւ թէ տնտեսական - հաղորդակցական տեսակէտից:

Վերոյիշեալ հինգ հոգու Գորիս գալը մեծ կասկածների եւ մտատանջութեան մէջ ձգեց Անդրանիկին, մանաւանդ որ նրանք եկել էին Երեւանի Հանրապետական կառավարութեան կողմից եւ որոշ առաքելութեամբ: Յայտնի է, որ Անդրանիկն անձնական զրդապատճառ-

ներով գծուած էր՝ Հանրապետութեան մարմնացումը հանդիսացող Արամի եւ այլոց հետ, խոռոված էր եւ Հ. Յ. Դաշնացութիւնից, սակայն շարունակում էր իր պաշտամունքը Քրիստոսի որ Միքայէլեանի եւ Սիմոն Զաւարեանի հանդէպ. մեծ յարգանքով էր վերաբերում Ռոստոմին եւ պատրաստ էր միշտ նրա խօսքը կատարելու։ Ինքն էլ շարունակում էր այն գործը, որ տասնեակ տարիներէջ ի վեր վարում էր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան գործը։

Իր կասկածների մէջ Անդրանիկն այնքան հեռու էր գնացել, որ ենթադրում էր նոյն իսկ, թէ իրեն ահաբեկելու համար են եկել Երեւանից։

Տրւած բացատրութիւնների վրա՝ նա հանգստացաւ, եւ նոյն իսկ Երեւանից եկած հիւրերի հետ միասին ճաշեցինք եւ խմեցինք Հայաստանի հանրապետութեան, Անդրանիկի ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան կենացը։ Այդ օրը Անդրանիկի աչքերում նշմարեցի արտասուքի կաթիլներ։

Թերթերի լուրերից յետոյ, ըստ երեւոյթին, շատ բան փոխւել էր գէպի լաւը, քանի որ Դարաբասի շրջանային կոմիտար Դաւիթ Տէր-Մկրտչեանը հաղորդում էր, թէ Շիրաքի թուրքերը հեռանում են շրջանից եւ խնդրում են հայերից օգտուել իրենց ցանքերից եւ տըներից, միայն չայրել։ Ուրիշները հաղորդում էին, թէ Նորսի սարերից թնդանօթի ձայներ են լսում եւ իբր թէ թուրքերը քաշում են Նախիջևանի շրջանից ու այրում են հայկական գիւղերը. ենթադրում էր, թէ անգլիացիք Թաւրիզի վրայով առաջանում են գէպի Զուլֆա-Նախիջևան։ Միւս կողմից էլ երբեմն-երբեմն Ղափանից եւ Մեղրիից լուր էինք ստանում, թէ թնդանօթի ձայներ են լսում Պարսկաստանի ուղղութեամբ։ Անհրաժեշտ էր նկատւում, որ նման պարագաներում Զօրամասը տեղափոխէր Սիսիան եւ հետեւէր շրջանի անցուղարձերին։ Հոկտ. 10-ին որոշեց անցնել Սիսիան, բայց յետաձգեց, որովհետեւ Տեղ գիւղից հեռախօսով յայտնեցին, որ Շուշուց պատւիրակութիւն է եկել։

Նախ քան պատւիրակների Գորիս գալը, հեռախօսով յայտնեցին, թէ դաշնակիցները գրաւել են Բուլղարիայի մայրաքաղաք Սօֆիան եւ բուլղարներն անջատ հաշտութիւն են կնքել. յոյները մասնակցում են պատերազմին ի նպաստ դաշնակիցների. վերջինները պաշարել են Մեցը։ Այս լուրերը շատ լաւ տպաւորութիւն թողին մեզ վրա, բայց գծախտութիւն էր, որ պատւիրակութիւնը Շուշուց էր գալիս, տաճիկների կողմից, սպիտակ դրօշակով, հետեւապէս

ինչոր մի խորհրդաւորութիւն կար: Երեկոյեան դէմ, Հոկտ. 11-ին, Շուշուց եկողները հասան Գորիս: Երեք հոգի էին՝ Մուշեղ Զաքարեան, Բ. Է. Ս. Բ.՝ երեք կուսակցութիւնից՝ դաշնակցական, սոցիալ դեմոկրատ եւ Ժողովրդական:

Նեղ ու սեղմ շրջանում Ժողով է. եկած պատւիրակները յայտնեցին, որ Սեպտ. 25-ին տաճիկները գրաւել են Շուշին. տաճիկների ուժերի մասին ստույգ տեղեկութիւն չունին. Ասկերանի շրջանի մի քանի հայկական դիւղեր ուժակոծւել են, իսկ Շուշին գրաւել են աւանց դիմադրութեան: Երիտասարդների զինւած մասը հեռացել է քաղաքից, իսկ իրենց էլ ուղարկել են հաղորդելու Շուշու գրաւման լուրը: Պատւիրակները յայտնում են, որ երբեք ցանկութիւն չունին վերադառնալու Շուշի, մանաւանդ որ իրենք զանգեղուրցիներ են, իսկ դաշնակցական Մուշեղ Զաքարեանը գործակցում է մեղ ախուհետեւ իբրեւ լուսաւորութեան բաժնի վարիչ:

Զ.

ՏԱՃԱԿԱՆ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԻ ՏԱԿ

Հոկ. 12ին պարզեց պատւիրակութեան բերած թղթերից, որ տաճիկները Զանգեղուրի գաւառապետ են նշանակել Բժիշկ Միքայէլ (Միշա) Պարոնեանին, որ Աղզ. խորհրդի նախագահն էր, իսկ գաւառակապետի պաշտօն են տւել Նիկողայ Յովսէփեանին, որ անդամ էր նոյն Աղզային խորհրդի: Այդ գրութիւնների առիթով տեղի են ունենում անախորժութիւններ. Անդրանիկը ջղայնացած անպատում է յիշածս հասարակական գործիչներին, թէ ինչո՞ւ տաճիկները նրանց են վրստահացել եւ կարեւոր պաշտօններ յատկացրել: Այդ մի աւելորդ մեղադրանք էր իհարկէ, որովհետեւ տաճիկները վերջ ի վերջոյ պէտք է աչքի առաջ ունենային այնպիսի գործիչների, որոնց հաշիւ առնէր Զանգեղուրի համայն Ժողովուրդը եւ որոնք փոքր ի շատէ հեղինակութիւն ունենային բոլորի աչքում: Այլ խնդիր է, թէ Ժողովուրդը եւ յիշած գործիչները պիտի համաձայնէին ընդունիլ տաճկական տիրապետութիւնը . . .

Բազուի, ապա եւ Շուշու անկումը չժեցուցիչ տպաւորութիւն էր թողել Գորիսի եւ շրջակայքի գիւղերի վրա: Պատւիրակները իրենց հետ բերել էին եւ մի տպւած կոչ, որով Նուրի փաշան Գանձակից դիմում էր Ղարաբաղի եւ Զանգեղուրի հայերին՝ յորդորելով ենթարկւել Ադրբէյջանի իշխանութեանը, այլապէս սպառնում էր պատժել:

Այդ կոչի մէջ յիշատակ էր, որ Անդրանիկը իբր թէ կաշառուած է անդ-
լիական ոսկիներով եւ ժողովուրդին դէպի կորուստ է տանում: Պատ-
ւիրակութեան տւած զեկուցումից յետոյ՝ քաղաքական կացութիւնը
ճանաչեց լուրջ եւ ծանրակշիռ, ուստի որոշեց հրաւիրել ընդհա-
նուր ժողով, ուր գաւառի բոլոր գիւղերի ներկայացուցիչները պիտի
ծանօթանային ստեղծուած վիճակին եւ վճռէին իրենց անելիքը: Դժ-
բախտաբար, տեղական վաշտերի զինւորները, որոնք գտնուում էին
Գորիսի զօրանոցներում, բռնեցին դասալքութեան ճամբան, հէնց որ
իմացան կացութեան լրջութիւնը: Հոկտ. 13-ին Ձինւորական խոր-
հուրդը անհրաժեշտ համարեց ուժեղացնել Սիսիանի ճակատը, ուստի
եւ Առաջին ու երրորդ հեծեալ վաշտերը ուղեւորեցին դէպի Սիսիան:

Նոյն օրը Ձանգեղուրի շրջանի գիւղական ներկայացուցիչները
հաւաքեցին Գորիս. ներկայ էին 61 պատգամաւորներ եւ կոմիսար-
ները: Ժողովի սկզբում ընդհանուր տրամադրութիւնը զիմադրելու
կողմն էր, մանաւանդ մարտական կեցածք ունէին Տեղի, Կոռինձորի,
Խանածախի եւ այլ գիւղերի պատգամաւորները: Ժողովի ընթացքում,
յանկարծ, Կոռինձորից յայտնեցին, որ իբր թէ 1100 թիւրք զինւորներ
թնդանօթներով հասել են Ղարաղչլաղ: Այս լուրն իրարանցում ձգեց
ժողովականների մէջ, մանաւանդ որ նախագահն էր բժ. Մինաս Տէր
Մինասեանը, մի տարտամ անձնաւորութիւն, իսկ ժողովականների
չարքում կար հետադային մեծամասնական յայտնի դործիչ Արմենակ
Ղարադեօզեանը, որ համամիտ էր Ձանգեղուրը Ազրբէյջանին կցելու
գաղափարին, քանի որ կարմիր բանակը գալու էր նախ Ազրբէյջան,
այսինքն՝ Բաղու եւ Գանձակ, ապա Ղարաբաղ-Ձանգեղուր: Այդ օրը
մի կրակոտ ճառ ասաց Անդրանիկը, սակայն արդէն շատերի մոտքերը
պղտորել էին. Գորիսի ներկայացուցիչներէից ոմանք առաջարկում
էին զիմադրել, եթէ եկողները անկարգ զօրք են եւ բազկացած են
տեղական թիւրքերից, իսկ եթէ կանոնաւոր զօրք են՝ անձնատուր լի-
նել: Ոմանք էլ ասում էին, թէ Բաղուն, Գանձակը եւ Շուշին անձ-
նատուր լինելուց յետոյ մենք էլ նոյնը պէտք է անենք, որ չկոտոր-
ւենք: Դիւղացի պատգամաւորները առաջարկում էին բոլոր դէպքե-
րում զիմադրել, քանի որ տաճիկները կոտորել են Բաղւի հայերին,
իսկ Գանձակում եւ Շուշում տախալին չեն կոտորում, որպէսզի ընկ-
նան գաւառները՝ Լեռնային Գանձակը, Գարամանը, Ջրաբերդը, Խա-
չենը, Վարանդան, Դիզակը, ապա եւ Ձանգեղուրը: Երեկոյեան դէմ
պարզեց խորհրդակցութեան արդիւնքը. ժողովը 27 ձայնով ընդդէմ
21-ի որոշեց զիմադրել եւ կատարեց Ջորալար Անդրանիկի բոլոր
պահանջները: Նման կարեւոր ժողովում 13 հոգի ձեռնպահ էին մը-

նացել. դրանց եւս հաշւեցինք դէմ. նման պայմաններում ձեւական մեծամասնութեան որոշումը իսկապէս փոքրամասնութիւն էր:

Անդրանիկն անմիջապէս իրեն մօտ հրաւիրեց Շուշու եւ Գանձակի զնդերի հրամանատարական կազմին, սպաներին եւ իր նշանաւոր վաշտապետներին. տեղի ունեցաւ զինուորական խորհուրդ, ուր միաձայնութեամբ որոշեց ղուրս գալ Գորիսի փոսից եւ սպառնական դիրք զբաւել Ուշթափալարներում: Ռազմամիջերը պէտք էր փոխադրել Սիսիան, իսկ եթէ չկարողանայինք այդ անել, պէտք էր պայթեցնել, որպէսզի թշնամու ձեռքը չընկնէր: Դուրս գալու վայրէկանին պէտք է կոչ ուղղէր տեղական զինւած երիտասարդութեան հետեւելու Զօրամասին եւ բարձրանալու Ուշթափալարները: Ամբողջ գիշերը տենդոտ աշխատանք տեղի ունեցաւ:

Հոկտ. 14-ին, առաւօտեան արշալոյսին, զօրքերը կազմ ու պատրաստ էին: Մի մասն արդէն նախորդ օրը մեկնել էր Սիսիան, իսկ մնացածը հաւաքւել էր Գորիսի հրապարակը: Պարզ նկատուի էր հասարակութեան բարոյալքած վիճակը: Զօրամասի մեկնելուց առաջ խօսեցաւ դարալազեազցի Գրիգոր աւագ քահ. Տէր-Աւագեանը, խնայողի պատմական տէրտէրը: Նա յայտնեց որ Զանգեզուրի շրջանի ժողովրդի անվճռականութիւնը եւ կուռլու չկամութիւնը կարող են մեծ վնասներ հասցնել Զանգեզուրին, այլ եւ ազդել Ղափանի եւ Սիսիանի հայութեան վրա: Անդրանիկը արտասանեց հրաժեշտի իր ճառը եւ ողբերկեց բարոյալքածներին: Նա յայտնեց, որ ժողովրդի անվճռականութիւնը ստիպում է իրեն լինել շատ զգոյշ՝ ապագայ պատասխանատուութեան հանդէպ, որ այդ տատանումը հարկադրում է իրեն խուսափել կուռից Բուն Զանգեզուրում, բայց հայ ժողովրդի համար կայ միայն փրկութեան մի ճամբայ, դա՛ ոչ զաղթն է, ոչ տաճկական տիրապետութիւնը, այլ միայն եւ միայն սրբազան կռիւը. պէտք է կուռլ եւ յաղթել, իսկ եթէ վիճակի մեռնել, գոնէ կը մեռնենք պատուով: Վերջում Անդրանիկը երդւեց, որ ճիշդ է Գորիսից հեռանում է, բայց չի կտրւում նրանից, նա զօրքի մի մասը միշտ չիման մէջ է պահելու քաղաքի հետ եւ երբ շրջանը հաստատ վճռէ կուռլ, առաջին հրացանի պայթիւնի հետ ինքը պատրաստ է օգնութեան հասնելու: Զօրքերը շարժեցին դէպի Սիսիան, մենք էլ նրանց հետ . . .

Տեսարանն իրօք եզակի էր. Դաւիթ Բէկի օրերից ի վեր նման երեւոյթ չէր պատահել. Գորիսի բարձունքից մինչեւ Սիսիանի Ղարաքիլիսա գիւղը, ամբողջ ճանապարհին, բանակ էն դրած զօրամասերը. ամենքը բացօթեայ, իսկ Անդրանիկը՝ վրանի տակ: Այդտեղ էին

եւ Շուշու ու Գանձակի զնդերի մնացորդ զինւորները իրենց սպանելով, իսկ տաճկահայ դադթականութիւնը զօրքից առաջ էր դուրս եկել Բուն Զանգեզուրից եւ արդէն լցւել էր Սիսիանի, մանաւանդ լքւած թրքական գիւղերը: Կատարելապէս հայացել էր Սիսիանը: Այդ գիւղերը, ժամը 11-ին, հասնում է Սիսիանի շրջանի լիազօր Զաքար Տէր - Ղազարեանը, պարթեւ հասակով մի քաջ երիտասարդ: Նա իր հետ բերել էր Երեւանից նոր հասած նամակներ, որոնց համաձայն Բուլղարիան հաշտւած էր եւ զինաթափ եղած, Զաթալյան ուժակոծւում էր, տաճկական զօրքերը Կովկասից քաշւում էին՝ Պոլիսը պաշտպանելու համար, եւ դաշնակիցները մտել են արդէն դերմանական հողը: Ինչ ասել կուզէ, այդ սրտապնդիչ լուրերը շատ ոգեւորեցին Անդրանիկին, նրան շրջապատողներին եւ բոլոր զօրքերին: Անմիջապէս գիշերով այս լուրերը հաղորդեցին Գորիսի Ազգային Խորհրդին, որպէսզի չենթարկեն տաճիկներին: Անդրանիկը յայտնեց, որ ինքը չուտով կը վերադառնայ Գորիս: Ռազմական նոր հեռանկարներ էին բացւում. նախ պէտք էր արգելել տաճիկների մուտքը Զանգեզուր, յետոյ արշաւել դէպի Շուշի եւ յետ մղել Ղարաբաղից տաճկա-թրքական ուժերը, ապա առաջ շարժւել դէպի Գանձակ-Եւլախ . . .

Հակառակ քաղաքական այդ լաւատես լուրերին, Հոկտ. 15-ին իմացանք, որ տաճիկները առաջարկել են Նորս-Մաղրա-Գիւմրի - Գիւմրի շրջանի հայութեանը ենթարկւել իրենց: Այդ առթիւ Ղարաբքիլիսայում տեղի ունեցաւ Սիսիանի շրջանի կոմիսարների եւ ժողովրդական ներկայացուցիչների համագումարը: Այս անգամ եւս քաջարի սիսիանցիք միաձայն որոշեցին կուսել մինչեւ վերջը: Մահ կամ ազատութիւն - իրօք այդ եղաւ միշտ Սիսիանի կարգախօսը: Համագումարը որոշեց՝ ա) կուսել մինչեւ արեան վերջին կաթիլը. բ) զօրահաւաքի ենթարկել 20-40 տարեկաններին. գ) բոլոր միջոցներով բաւարարել զօրավար Անդրանիկի պահանջներին:

Համագումարը վերջացած էր, երբ վրա հասաւ Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային Խորհրդի անդամ Արշակ Շիրինեանը, որ, իբր Զանգեզուրի պատուիրակ զնացել էր Երեւան՝ իմանալու քաղաքական վիճակը եւ խնդրելու օժանդակութիւն Հայկական Կառավարութիւնից: Թէպէտ Երեւանի կառավարութիւնը համաձայն էր Զանգեզուրի ժողովրդի տեսակէտին, այնուամենայնիւ Ա. Շիրինեանը, իբրեւ իսկական յեղափոխական, յայտնել էր բացարձակապէս, որ ինքը կանգնած է Զանգեզուրի հայ ժողովրդի տեսակէտի վրա՝ այսինքն չհանդուրժել տաճկական կամ ազրբէջանական տիրապե-

տուժեանը, եւ կուէլ մինչեւ վերջը: Որոշեց Շուշու գնդի վաչտը պահել Սիսիանում, գնդապետին էլ նրա հետ, այնտեղի ինքնապաշտպանութեան համար, իսկ Հարաժող զօրամասը տեղափոխել Գորիս:

Հոկ. 16ին Գորիսից նոր նամակ ստացւեց. քաղաքում ամբողջ չըրջանի ներկայացուցիչներին համադրումարն է տեղ իրենցեւ, որ վճռել է կուէլ եւ հետեւաբար հրաւիրել Անդրանիկին եւ նրա զօրամասին: Զօրամասը ճամբայ էր ընկել արդէն Սիսիանից դէպի Գորիս, երբ եկան Բուն Ձանգեղուրի համադրումարի կողմից լիազօրւած ներկայացուցիչները եւ խնդրեցին Անդրանիկին գնալու Գորիս: Զօրամասը հռոտաներով ճանապարհ ընկաւ եւ երեկոյեան հասաւ Գորիս:

Ընդունելութիւնը խանդավառ էր: Նոյն օրը հասան եւ Ղափանի չրջանի ներկայացուցիչները, որոնք յայտնեցին, թէ Ղափանն էլ որոշել է կուէլ:

Թաւրիզ

(Շարումակիի)

